

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De Parkzaal in de Plantage

musiceren in de natuur

Eijkelboom, G.; Vermeer, G.

Publication date

2016

Document Version

Final published version

Published in

Amstelodamum

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Eijkelboom, G., & Vermeer, G. (2016). De Parkzaal in de Plantage: musiceren in de natuur. *Amstelodamum*, 103(3), 126-137.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

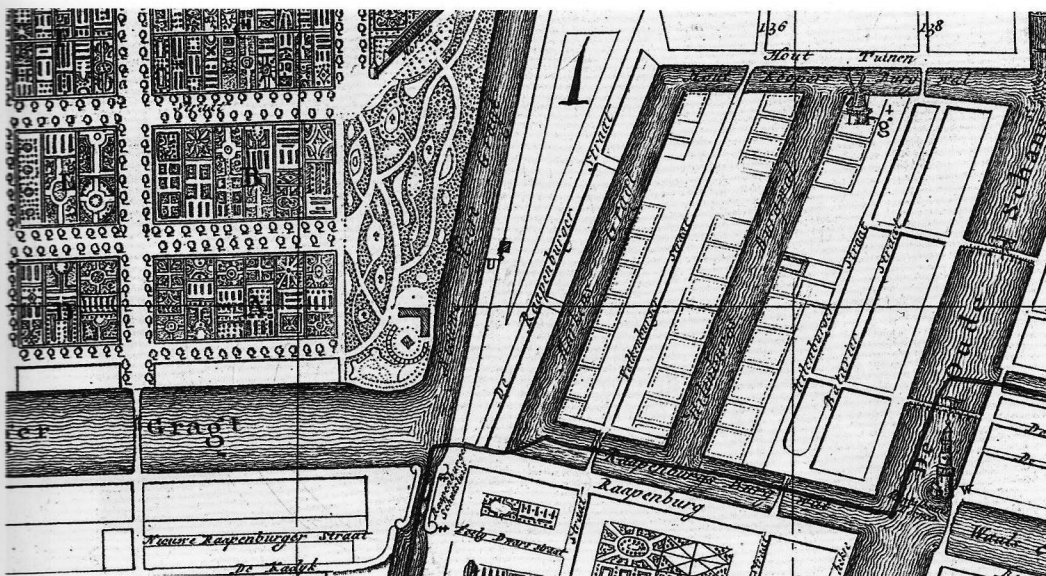
GERT EIJKELBOOM EN GERRIT VERMEER
De Parkzaal in de Plantage: musiceren in de natuur

Op de plek van het sportcomplex ten noorden van het Wertheimpark stonden tussen 1816 en 1912 achtereenvolgens het Parkgebouw, de Parkzaal en de Parkschouwburg. Tot 1848 verzorgde C.M. van der Brugh in het Parkgebouw met veel vuurwerk en ander spektakel een programma met zowel serieuze als lichte muziek. Daarna voerde J.E. Stumpff, eigenaar en directeur van Frascati in de Nes, de directie. Hij liet in 1850-1851 de Parkzaal verrijzen, waarin hij muziek met alle denkbare middelen tot leven bracht. Zowel Van der Brugh als Stumpff beschouwden het Park zelf als hun belangrijkste zaal: uitvoeringen in het groen en onder de open hemel genoten in die tijd, kort voor de opkomst van de concertzalen, een grote populariteit in binnen- en buitenland.

EEN KONINKLIJKE DANSGELEGENHEID Het parkje aan de noordwestelijke rand van de Plantage langs de Nieuwe Herengracht was van oudsher een geliefd openbaar stuk groen. In 1788 waren er voor het eerst plannen om het te bebouwen. Stadsbouwmeester A. van der Hart tekende een kazernecomplex voor deze plek. Dit plan met twee langgerekte gebouwen aan de Nieuwe Herengracht ging echter niet door.¹ In de Franse tijd dacht Lodewijk Napoleon hier een koninklijke tuin aan te leggen, maar ook daarvan kwam niets terecht.

Kort na de Franse tijd verrees er een accommodatie voor dans en muziek. Hier ontving de stad op 26 september 1816 de koninklijke familie met een feestelijk bal en een bijzondere decoratie en verlichting.² Uit de uitgebreide beschrijving van het feest en diverse latere stadsplattegronden blijkt dat het gebouw bestond uit twee haaks op elkaar staande panden aan een ronde tuinaanleg met een achtkante tempel, waar tijdens de ontvangst een militair orkest speelde (afb. 1).³ Achter de danszaal bevond zich een vertrek voor het souper en boven waren twee kamers waarin de koninklijke gasten zich desgewenst konden terugtrekken. De feestzaal zelf vertoonde zeer rijke decoraties 'in den Gotischen stijl'. Het ontwerp van het gebouw was van Van der Hart, het schilderwerk van F.J. Pfeiffer jr.⁴

Vanaf 1827 was de exploitatie van het Parkgebouw in handen van C.M. van der Brugh, 'tapper en koffiehuishouder', die er ook woonde.⁵ Onder zijn leiding ontwikkelde er zich een rijk muzikaleven. Daarbij werkte hij samen met zijn broer P.L. van der Brugh, een specialist in vuurwerk.⁶ In het voorjaar van 1832 maakte Van der Brugh bekend dat hij in de 'Kleine Zaal van zijn Lokaal, uitkomende bij de brug van het Dok' een dagelijks koffiehuis had ingericht dat ook buiten de concerten open zou zijn.⁷ Uit enkele afbeeldingen uit deze tijd blijkt dat het om een betrekkelijk eenvoudig bouwwerk ging (afb. 2).⁸ Naast populaire dansmuziek stond er ook serieuze muziek op het programma. De uitvoeringen gingen vaak gepaard met bijzondere 'illuminaties' en vuurwerk, vaak aan de hand van een thema als 'Peter den Eersten', 'Koophandels', of 'de Vesuvius'. In het laatste

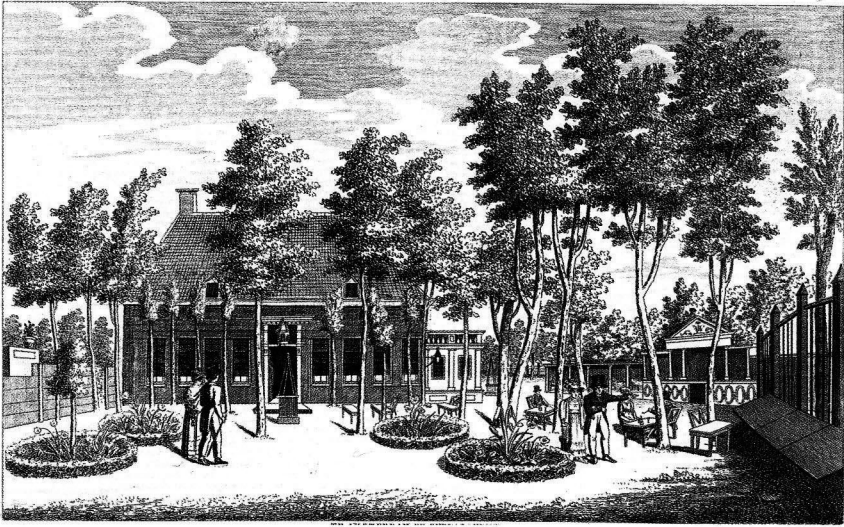
1. Plattegrond van Amsterdam (uitsnede) met het gedeelte van het Park met de danszaal naar ontwerp van Abraham van der Hart, ca. 1820-1825. In het

midden van de ronde tuinaanleg staat een muziek-tent. Stadsarchief Amsterdam (010035000148).

geval gaf Van der Brugh in zijn advertentie al een voorproefje van het komende spektakel ‘in zijne volle ontzettende en vreesselijke Uitbarsting, vergezeld van onderaardsch gedruisch, het uitwerpen van Lava en Gloeiende Steenen; de rook en de vuurzuilen zullen 100 voet opstijgen, met eene allervervaarlijkste zware ontploffing, gepaard met Aschregens, Lavastroomen en Vuurgloed, alles eindigende met een ontzagwekkend Natuurtafereel in purper en rood vuur gehuld’.⁹ Het Park vormde ook geregeld het startpunt van een ballonvaart.¹⁰ Toen de exploitant in 1848 de huur van het Park niet meer kon betalen, moest het Parkgebouw zijn deuren sluiten.

STUMPPFF NEEMT HET PARK OVER Voor Johann Eduard Stumpff (1813-1871), telg uit een Amsterdamse muzikfamilie en enthousiast en virtuoos bespeler van de fagot, vormden muziek en natuur een onweerstaanbare combinatie, zoals hij al had getoond in gebouw Frascati in de Nes.¹¹ Door zijn huwelijk met de eigenaresse van Frascati in de Nes, J.R. Daane, was hij nauw betrokken bij de exploitatie van dit lokaal. Hij verstond volgens zijn tijdgenoten als geen ander de kunst om publieke vermakelijkheden tot een succes te maken en daarbij ook van een goede smaak te getuigen.¹² De zaal in de Nes transformeerde hij tijdens de kermis-sen jaarlijks in een kunstmatige tuin met beelden, waterpartijen en bloemen en gewassen. Wellicht was ook zijn (tijdelijke) gotische Frascati-zaal uit 1847 geïnspireerd op die in het Park.¹³

Toen het Park in 1848 zonder exploitant kwam te zitten, zag hij hierin een nieuwe uitdaging om muziek en spektakel samen te brengen. Samen met advo-

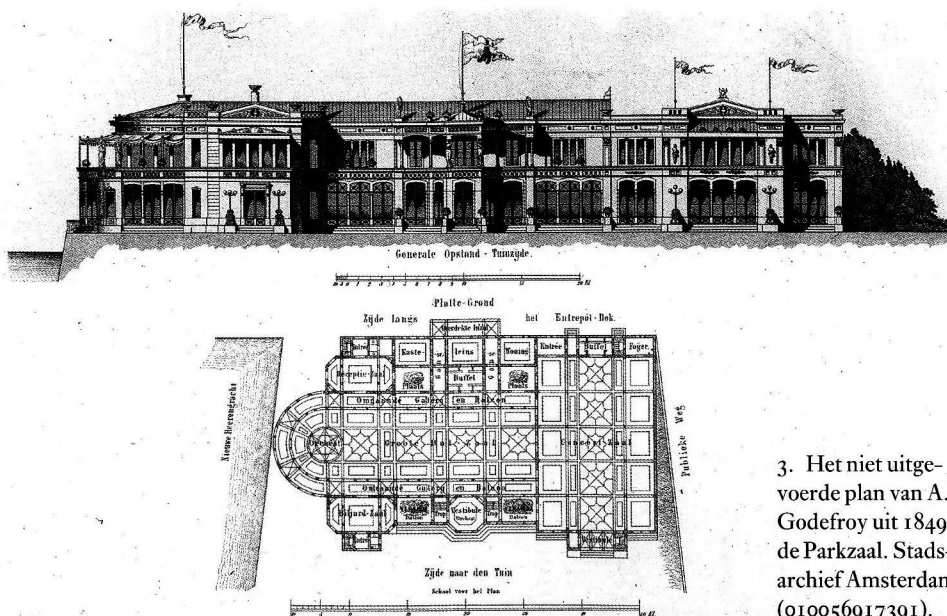

2. Gebr. Lourier, *Gezicht in het Park bij de Plantage Parklaan, met het koffiehuis met dans- en muziekzaal*

van C.M. van der Brugh, ca. 1816-1832. Ets, 304 x 331 mm. Stadsarchief Amsterdam (010097011557).

caat J.W. van der Meer Wijs verwierf hij het in 1848, maar voor de vernieuwing van het Parkgebouw schoot Stumpffs kapitaal tekort. Met een vijftal investeerders, waaronder Van der Meer Wijs, richtte Stumpff in 1850 een maatschap op, waarbij hij 14 van de 21 aandelen van het gebouwencomplex Frascati verkocht aan zijn investeerders.¹⁴ Een tweede akte zorgde ervoor dat hij als enige zeggenschap kreeg over de exploitatie van de lokalen Frascati en het Park, inclusief de programmering en de decoratie. Al spoedig besloot de maatschap tot het oprichten van een nieuw gebouw en op 22 maart 1850 verleende de gemeente toestemming voor de bouw.¹⁵ Op 9 maart 1851 kon in de grote zaal het eerste evenement plaatsvinden. De ‘Winter-Tuin en Vleugel-Zalen’ kwamen later dat jaar gereed.

EEN VERNUFTIG GEBOUW VOOR EEN MINIMALE BOUWSOM Aanvanke-lijk trad ingenieur-architect W.A. Froger (1812-1883) op als adviseur voor de maatschap. Stumpff en Froger kenden elkaar door hun betrokkenheid bij de Duinwater-Maatschappij, die toen in oprichting was. Stumpff was daarvan een van de oprichters en Froger had als lid van een commissie van zes deskundigen een rapport uitgebracht, dat positief oordeelde over de kwaliteit van het duinwater en de mogelijkheid het naar Amsterdam te pompen.¹⁶ Een ‘In Memoriam’ uit 1883 voor Froger in het *Algemeen Handelsblad* vermeldt dat het gebouw van Frogers hand en ‘uit zijn hoofd’ afkomstig was.¹⁷ Dankzij het vernuft van Froger was het zaalgebouw voor een ‘minimum van geld gebouwd’, aldus de krant. De zoon van de in 1877 overleden architect H. Hana noemde in een ingezonden brief deze toeschrijving aan Froger echter een grove leugen.¹⁸ Volgens hem was het ontwerp van zijn vader. De auteur van de necrologie wees deze aantijging vervolgens

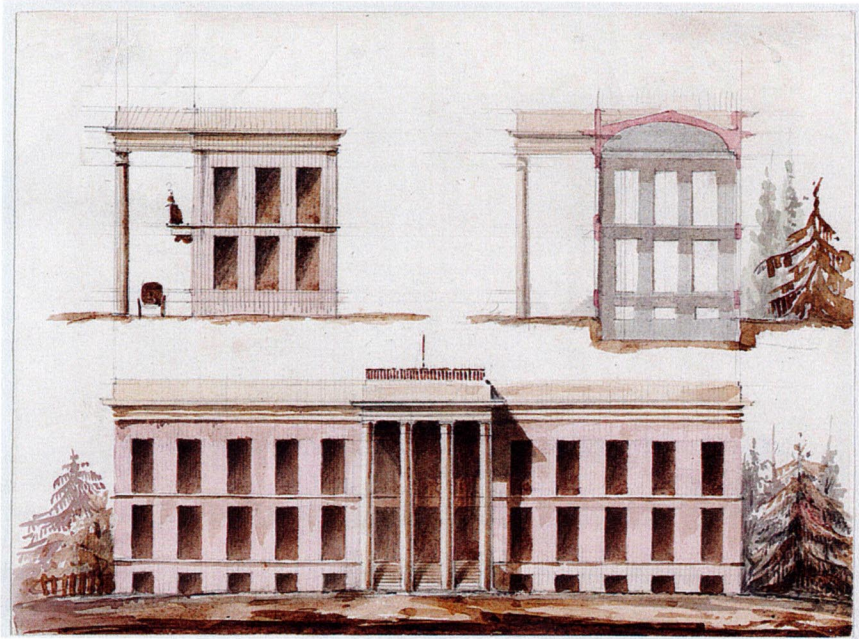

3. Het niet uitgevoerde plan van A. N. Godefroy uit 1849 voor de Parkzaal. Stadsarchief Amsterdam (010056917391).

als ‘absoluut onwaar’ van de hand.¹⁹ Naar zijn mening hadden de ‘ondernemers van het denkbeeld van een nieuw parkgebouw’ Froger verzocht drie ingediende ontwerpen te beoordelen.²⁰ Waarschijnlijk baseerde hij zich rechtstreeks op de memoires van Froger, die hier het volgende over schreef: ‘De eigenaars hadden drie Architects laten concurreren en verzochten mij de antwoorden te beoordelen. Ik deed dit en wees aan welk het beste was, doch waarschuwde dat hetzelfde, bij uitvoering (met voorziening in het zwakke) wel het dubbele zou kosten van hetgeen de eigenaars wilden verbouwen!’²¹ Uit het overgeleverde ‘schets ontwerp van een gebouw tot het geven van bals, concerten en andere festiviteiten voor het Park te Amsterdam’ uit december 1849 valt op te maken dat A.N. Godefroy een van de drie mededingers was (afb. 3).²² Van de hand van Hana is mogelijk de anonieme schetstekening voor een openbaar gebouw in de Parktuin (afb. 4).²³

Door zijn waarschuwing over de kosten kreeg Froger opdracht een ontwerp te maken dat wél financieel haalbaar was. Van het als best beoordeelde ontwerp van Hana keerden enige raam- en deurkozijnen terug, maar de ‘romp van het gebouw, het voornaamste deel’ was het werk van Froger (afb. 5).²⁴ Doordat de aanneemsom van de wintertuin met vleugels volgens Froger ‘genoegzaam minder dan de raming was’ kon deze zelfs een ‘hardsteen gevel bekomen.’²⁵ Daar stond tegenover dat de wanden van de wintertuin niet voldeden aan zijn wensen en dat er van de beschildering van het plafond van de grote zaal niets terecht kwam. De reden daarvan vermeldde hij niet.

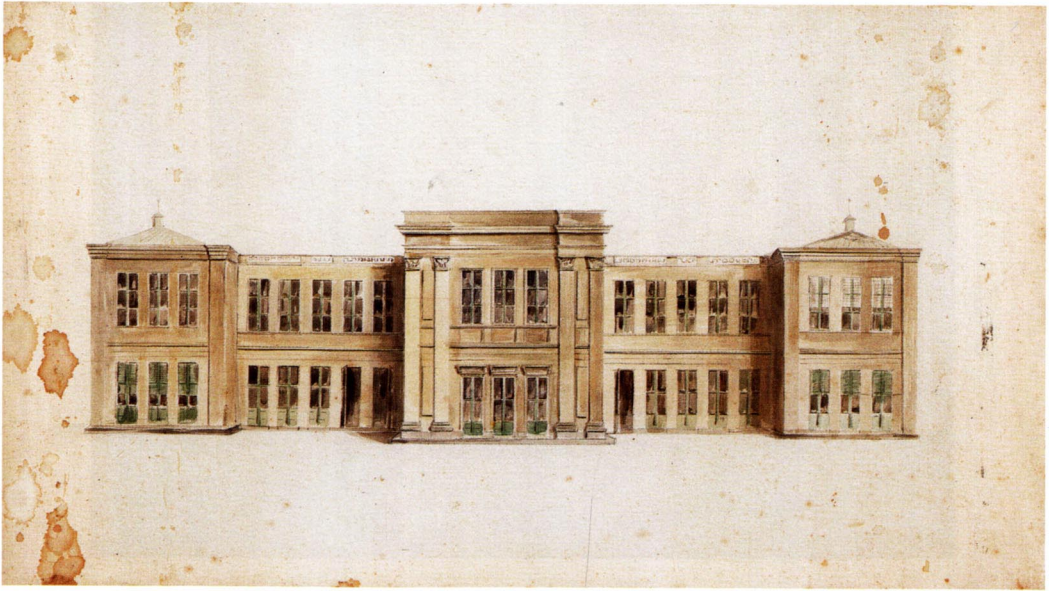
EEN OVERSPANNING ZONDER PIJLERS De grote concertzaal, de Parkzaal, bood plaats aan zo’n 2500 bezoekers.²⁶ Aan de oostzijde bevond zich een half rond

4. Het vermoedelijke plan van H. Hana voor de Parkzaal, ca. 1849. Stadsarchief Amsterdam (B00000025098).

uitgebouwd toneel voor het orkest. Het Park beschikte over een eigen orkest, het Parkorkest, dat in 1851 veertig en in 1874 vijfenzeftig leden telde.²⁷ Daarnaast waren er een receptiezaal, een biljartkamer, een wintertuin en meerdere vestibules. De grote vestibule verschafte toegang tot de grote zaal, de bovenzalen, de galerij en de dienstwoning van de kastelein. Afgaande op een situatietekening door A.L. van Gendt bedroeg de buitenomtrek van het voltooide gebouw ongeveer 35 bij 52 meter.²⁸

De constructie van het plafond van de grote zaal met een zeer vlak en licht gebogen gewelf zonder pijlers was allesbehalve conventioneel (afb. 6).²⁹ De kap daarboven was niet hoog en steil, maar laag met een flauwe dakhelling. Dat was een veel goedkopere maar ook veel ingewikkelder oplossing. De bijbehorende dennenhouten constructie met acht zware spanten en een woud aan drukbalken kon gemakkelijk doorzakken en veroorzaakte relatief veel spatkrachten (horizontale krachten die de muur naar buiten duwen). De bouw mocht zich hierom in de speciale belangstelling van de stadsrooimeesters verheugen, vooral toen hen het bericht bereikte dat Froger de kap van zijn zware dek van dakpannen had moeten ontdoen om de constructie te ontlasten. In een brief van 6 januari 1851 aan B & W meldden de rooimeesters dat zij op 24 december 1850 hadden vastgesteld dat de kapconstructie vooral in het midden al kort na de bouw behoorlijk was doorgezakt, en dat terwijl het gipsgewelf nog tussen de houten schenkels moest worden aangebracht.³⁰ Ze hadden kortom in Frogers bijzondere constructie weinig vertrouwen. Bij een volgende inspectie op Tweede Kerstdag stelden zij Fro-

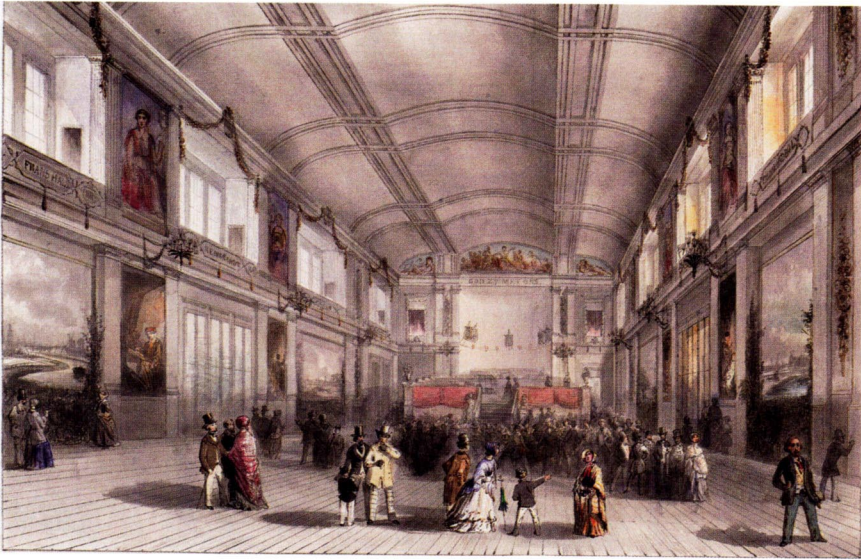

5. De uitgevoerde voorgevel van de Parkzaal naar ontwerp van W.A. Froger, ca. 1849. Stadsarchief Amsterdam (B00000025455).

ger de vraag waarom hij met zoveel haast de dakpannen had verwijderd en had laten vervangen door een veel lichtere zinken dakbedekking. Ingenieur Froger, bepaald niet bekend om een gebrek aan zelfvertrouwen, bestreed ten stelligste dat de constructie te zwak was. Het waren de opdrachtgevers geweest die een voorkeur hadden gehad voor een zinken dak en daarom had hij de pannen verwijderd. Daar geloofden de rooimeesters niets van; het dak zou immers, zeker als de wintertuin er eenmaal voor stond, vanaf het Park nauwelijks te zien zijn.

Uit de overgeleverde afbeeldingen van het interieur valt op te maken hoe Froger de aanzienlijke spatkrachten van de plafondconstructie wist op te vangen. Aan weerszijden van de lange zijden van de zaal plaatste hij tussen de vier lange vakken met elk drie vensterassen een gemetselde koker zonder vensters. Op de verdieping zaten de vensters achter een diep balkon, beneden stonden de openslaande deuren wat meer naar voren. De kokers tussen deze vier lange vakken bevatten geen vensters en dienden tevens als opgang voor de balkons (afb. 6 en 7). Op de begane grond en eerste geleding staken deze smalle, maar zware vakken een eind naar voren. Ze verstijfden de gevels aanzienlijk en waren kennelijk ook bedoeld om de spatkrachten van de kap op te vangen. De drie plus vier vakken corresponderden met de acht spanten die de rooimeesters vermeldden in hun verslag.

Frogers sobere voorgevel aan de parkzijde vertoonde een classicistische opzet met een hoge, vooruitstekende middenpartij en eveneens vooruitspringende hoekpartijen, zoals in die tijd niet ongebruikelijk was (afb. 8).³¹ Direct achter deze gevel bevond zich de wintertuin (afb. 9).³² Deze ruimte liep door over de

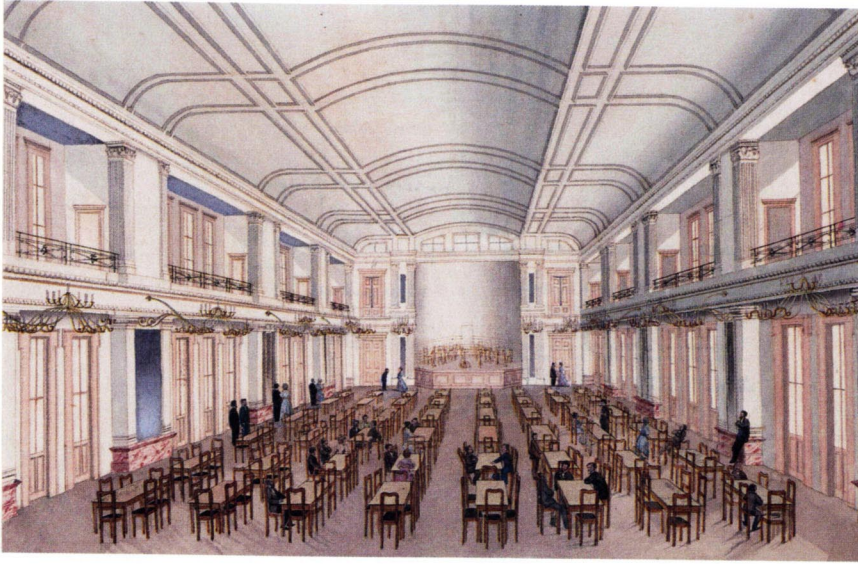
6. Pierre Teta van Elven, *De Parkzaal tijdens het Rembrandtfeest op 27 mei 1852*, ca. 1852. Pen en

penseel, 262 x 400 m. Stadsarchief Amsterdam (010097010380).

volle hoogte en breedte van het gebouw en bood via een reeks openslaande deuren toegang tot de aangrenzende grote zaal.

Na de voltooiing van het gebouw ging het gerucht dat de lange zijgevel langs het Dok 'uitgebogen zoude zijn'. Daarop begaf burgemeester G.C.J. van Reenen zich hoogstpersoonlijk naar het Park om zich ter plaatse op de hoogte te stellen van de situatie.³³ Froger meende 'dat waarnemingen over groote vlakken door gespannen draden behooren te geschieden, daar het gezicht vooral bij regen of slecht weder door straalbreking bedriegt', en uiteindelijk wist hij de burgemeester van de deugdelijkheid van het geheel te overtuigen. Ondanks alle pogingen de stabiliteit van het gebouw in diskrediet te brengen kon Froger in 1877 tevreden vaststellen dat zelfs de Pinksterstorm van 1860 de bekapping en het gebouw in het geheel niet had geschaad.³⁴

OPENSLAANDE DEUREN NAAR DE NATUUR Vrijwel alle huidige concertzalen, ook die uit de tweede helft van de negentiende eeuw, vertonen voor een ongestoorde muziekbeleving tamelijk gesloten gevels en zijn daardoor afgesloten van de buitenwereld, zowel wat betreft zicht als geluid. Zo niet de Parkzaal van Stumpff, die in een traditie stond waarin muziek een onderdeel vormde van het buitenleven. Zijn concertzaal had, zoals reeds opgemerkt, beneden hoge openslaande deuren met veel glas en hoge vensters boven de balkons. Deze voorzagen de zaal overvloedig van daglicht. Misschien wilde Stumpff met deze openheid de nabijheid van het Park zichtbaar en voelbaar maken. Net als in Frascati zaten de bezoekers, als er niet tegelijk ook een bijzondere tentoonstelling was, gezellig aan tafeltjes bijeen (afb. 7).³⁵ In de grote zaal in het Park mocht niet worden gerookt.³⁶

7. Anoniem, *De Parkzaal gezien naar het podium aan de oostzijde in de gewone opstelling met stoelen en tafeltjes*, 1860. Pen in grijs, penseel in kleur, 243 x

371 mm. Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap (KOG-AA-2-23-410).

De belangrijkste zaal in de zomer was misschien wel het Park zelf, dat Stumpff opnieuw inrichtte. De bezoekers kwamen binnen door een imposante poort met de twee gevleugelde sfinxen, die nu nog steeds de ingang van het Wertheimpark sieren. De zinken beelden werden gegoten door het bedrijf L. Schütz uit Zeist. Opzij daarvan stonden metalen vazen met tropische planten. Deze zijn helaas verdwenen. In het midden van het terrein, op de Place de Réunion, stond een opvallende fontein met gebeeldhouwde dolfinen. Tweeëndertig dubbele lantaarns konden deze plaats bij donker verlichten. Van de twee tempels aan weerszijden diende er een als onderkomen voor het orkest en de andere als buffet (afb. 10).³⁷ ‘Het plein’ was verder versierd met mythologische beelden en Etruskische vazen. Het geheel maakte een betoverende indruk: ‘Uit een en ander kan men afleiden, dat het daargestelde bij dag geen onbehagelijken indruk maakt; des avonds met de schitterende gazverlichting voorzien, is die indruk echter onbeschrijfelijk en men waant zich in eene tooverwereld verplaatst te zien; de uitwerking der menigte gazvlammen, waarvan het getal bijna niet te bepalen is, doet de verwondering stijgen; het effect daarvan op de bont geschakeerde vrouwenkleeding en de kleurige bloemen en planten is uitmuntend. Te midden dezer tooverwereld verheft zich de meer genoemde fontein, op eene allezins nieuwe wijze verlicht; Stumpff had het gelukkige denkbeeld, de gazvlammen aan de cascades achter de waterstralen te brengen; hierdoor beschrijft de vloeistof zilveren stralen, die duizenden schittervonken van zich afwerpen.’³⁸

VAN PARKZAAL NAAR PARKSCHOUWBURG In 1868 droeg Eduard Stumpff wegens blindheid de leiding van het Park en het Parkorkest over aan zijn neef

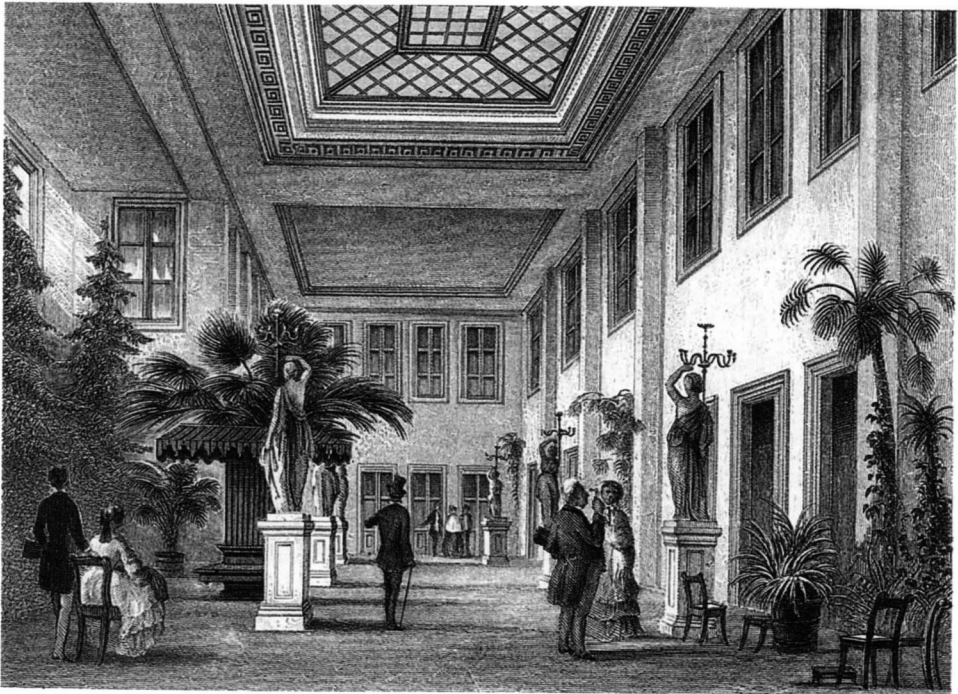

8. Cornelis Springer, Het Park en de voorgevel van de Parkzaal, 1854. Pen in grijs, penseel in bruine

en grijs, 163 x 220 mm. Stadsarchief Amsterdam (010001000396).

Willem Stumpff, die de exploitatie van de Parkzaal en omgeving nog een tijd lang met succes voortzette. Onder Willems leiding genoot het Parkorkest een vermaardheid tot over de landsgrenzen.³⁹ Dertig jaar na de opening volgde in 1881 de sloop van de Parkzaal om plaats te maken voor de Parkschouwburg naar ontwerp van A. Dumont en A. Chambon in opdracht van de N.v. Parkschouwburg. De aanleiding was de Wereldtentoonstelling van 1883, waarbij de nieuwe schouwburg Amsterdam aantrekkelijker moest maken voor de bezoekers.⁴⁰ Ook dit gebouw, waarvan het pompeuze en vreemde uiterlijk de Amsterdammers totaal niet kon bekoren, was geen lang leven beschoren.⁴¹ Nadat het in 1903 zijn deuren moest sluiten op last van de brandweer, volgde uiteindelijk de sloop in 1912. Het muziekleven verplaatste zich naar het in 1888 geopende Concertgebouw aan het Museumplein, waarvoor de plannen dateerden van 1881. Willem Stumpff ging in 1884 voor de N.v. Het Concertgebouw werken, aanvankelijk als secretaris van het bestuur en vanaf 1888 als administrateur.⁴² Ook het Concertgebouw beschikte aanvankelijk over een tuin voor uitvoeringen, maar door het toegenomen verkeerslawaaï op straat kwam daar in 1913 een eind aan de tuinconcerten.⁴³ De tuin werd in 1925 aan de gemeente Amsterdam verkocht en raakte vervolgens bebouwd.

Recapitulerend kan gesteld worden dat de Parkzaal in het geheel niet op de concertzalen leek zoals die sinds de late negentiende eeuw waren verrezen. De

9. Ludwig Rohbock en Joh. Poppel, *Wintertuin gezien naar het westen*, ca. 1855. Ets, 160 x 105 mm. Stadsarchief Amsterdam (010094005172).

zaal in het Park hoorde bij een sindsdien nagenoeg verdwenen, alom aanwezige muziekcultuur die zich buiten afspeelde in een parkachtige omgeving. Zo waren er in de Plantage meer tuinen waar muziekuitvoeringen plaatsvonden, zoals de Fransche Tuin en Eik en Linden. Dat paste in een (inter)nationale traditie van muziekuitvoeringen in de open lucht, zoals de Engelse *pleasure gardens*. Ongetwijfeld heeft Stumpff zich door dit soort voorbeelden laten inspireren. De Parkzaal van Froger vertoonde door deze voorliefde voor groen veel overeenkomst met een oranjerie: hoog en met een overvloed van daglicht voor het vrijwel altijd rijkelijk aanwezige groen.

Gert Eijkelboom (1963) studeerde Bedrijfseconomie en Kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij afstudeerde met een masterscriptie over de restauratiegeschiedenis van het Vater/Müller-orgel van de Oude Kerk in Amsterdam. Hij is werkzaam bij De Nederlandsche Bank als ICT-enterprise architect. Momenteel werkt hij aan een proefschrift over het Amsterdamse architectenbureau Van Gendt. Hij is redactielid van het blad Binnenstad van de Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Binnenstad.

Gerrit Vermeer (1956) geeft vanaf 1985 onderwijs in Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn onderzoek richt hij voornamelijk op Nederland. Hij verricht bouwhistorisch onderzoek in Enkhuizen, is bestuurslid van de Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Binnenstad en hij zet zich via tal van erfgoedorganisaties in voor het behoud van belangrijke monumenten. Met regelmaat publiceert hij over de (architectuur)geschiedenis van Amsterdam.

- 15 SAA, toeg.nr. 5220, Archief van de Rooimeesters, later Bouwopzichters, inv.nr. 106.
- 16 J.A. Groen, *Een cent per emmer. Het Amsterdamse drinkwater door de eeuwen heen*, Amsterdam z.j., p. 63, 67.
- 17 Levensschets van een verdienstelijk stadgenoot', *AH*, 22 januari 1883; Ingezonden brief, *AH*, 29 januari 1883; 'De heer Froger en het Parkgebouw', *AH*, 30 januari 1883.
- 18 Ingezonden brief, *AH*, 29 januari 1883.
- 19 De heer Froger en het Parkgebouw', *AH*, 30 januari 1883.
- 20 Ibidem.
- 21 Nationaal Archief (NA), toeg.nr. 2.25.68, inv. nr. 16102, W.A. Froger, *Punten, rakende W.A. Froger, geboren te Amsterdam enz., Bijlage V 'Omtrent het Parkegebouw alhier diene het volgende'*, 1877, p. 1.
- 22 SAA, Parkschouwburg, opstand tuinzijde/plat-tegrond, A.N. Godefroy, Collectie Stadsarchief Amsterdam: bouwtekeningen, 1849, SAA, toeg.nr. 10056, afbeeldingsbestand 010056917391.
- 23 SAA, toeg.nr. 10095, Schetstekening voor een openbaar gebouw in de Parktuin, Collectie Atlas Kok, 1850, afbeeldingsbestand B00000025098.
- 24 SAA, toeg.nr. 30383, Voorgevel Parkzaal, ten onrechte vermeld als een ontwerp voor De Nederlandsche Bank op het Rokin, tekening in potlood, pen in grijs en penseel in kleur, W.A. Froger (1812-1883), Collectie Willem Anthonie Froger, ca. 1849, afbeeldingsbestand B00000025455.
- 25 Froger, *Punten, rakende W.A. Froger*, p. 4.
- 26 B. Legger, E. Alexander, M. Carpentier Alting (red.), *Theaters in Nederland sinds de zeventiende eeuw*, 2007, Theater Instituut, p. 136-137.
- 27 *AH*, 11 september 1854. Het orkest van Stumpff telde ook in 1842 al veertig leden: *AH*, 11 augustus 1842; J.H. Giskes, 'Opbouw (1881-1888)' in: *Historie en kroniek van het Concertgebouw en het Concertgebouworkest*, deel 1, Zutphen 1988, p. 12.
- 28 A.L. van Gendt, *De paleis-stadhuis-quaestie nader beschouwd*, 1873, bijlage 'ontwerp tot plaatsing van eene koninklijke villa in het Park te Amsterdam'.
- 29 SAA, toeg.nr. 10097, Interieur van de Parkzaal, gezien in de richting van het podium (oostzijde), tijdens het Rembrandtfeest op 27 mei 1852, tekening pen en penseel, Pierre Tetar van Elven, ca. 1852, afbeeldingsbestand 010097010380.
- 30 SAA, toeg.nr. 5220, Archief van de Rooimeesters, later Bouwopzichters, inv.nr. 11.
- 31 SAA, toeg.nr. 10001, Tuin van het Park met de voorgevel van het feestgebouw de Parkzaal, 163 x 220 mm., tekening van Cornelis Springer, 1854, Collectie Atlas Splitgerber, afbeeldingsbestand 010001000396.
- 32 SAA, toeg.nr. 10094, De Wintertuin van Park, prent G.G. Lange, Ludwig Rohbock, Joh. Poppel, G.B. van Goor, Collectie Atlas Dreesmann, 1858 t.m. 1862, afbeeldingsbestand 010094005172.
- 33 Froger, *Punten, rakende W.A. Froger*, p. 3.
- 34 Idem, p. 4.
- 35 SAA, toeg.nr. 30096, Interieur van de Parkzaal, tekening, 1860, maker anoniem, Collectie Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, afbeeldingsbestand KOG-AA-2-23-410.
- 36 Zie tekening van het interieur, SAA toeg.nr. 30096, Collectie Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, afbeeldingsbestand KOG-AA-2-23-410. Voorbeeld rookverbod: *AH*, 2 september 1859.
- 37 SAA, toeg.nr. 10035, Kaart Amsterdam in reliëf, Seyffardt's Boekhandel, 2e uitgave, gedrukt ter gelegenheid van de Internationale Tentoonstelling van Tuinbouw en Congres in april 1865, Collectie kaarten van geheel Amsterdam, afbeeldingsbestand KAVA00093000001.
- 38 J. Eduard Stumpff en zijne nieuwe onderneming in het park te Amsterdam', *De Nederlander: nieuwe Utrechtsche courant*, 19 juni 1849.
- 39 Giskes, 'Opbouw', p. 12. Het Parkorkest ging na de sluiting van de Parkzaal in 1882 samen met het orkest van het Paleis voor Volksvlucht onder de naam 'Amsterdamsche Orkest-Vereeniging'.
- 40 Legger, *Theaters*, p. 135.
- 41 SAA, toeg.nr. 30172, Parkschouwburg (afgebroken in 1912), foto J.L. Scherpenisse, 08-06-1909, afbeeldingsbestand A00771000675.
- 42 Giskes, 'Opbouw', p. 19.
- 43 Jan Taat, *Amsterdam heeft het Concertgebouw*, Amsterdam, *Het Parool*, 1985, 43.